

Siegfried Huigen

Siegfried Huigen doceert Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Stellenbosch. Hij publiceert vooral over Nederlandstalige literatuur uit Zuid-Afrika en over reisliteratuur. Hij bereidt een boek voor over de achttiende-eeuwse representatie van Zuid-Afrika.

De eerste etnografische monografie: *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* (1810) van Lodewyk Alberti

The first ethnographic monograph: Lodewyk Alberti's *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* (1810)

This paper examines the ethnographic discourse in the first ethnographic monograph which appeared in the Netherlands, *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika, Natuur- en Geschiedkundig beschreven* (1810) by Lodewyk Alberti. Within a European context this book is unique for being the only successful implementation of the ethnographic questionnaire of Joseph-Marie Degérando, the *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages* (1800), and the anthropological ideas of the Société des Observateurs de l'homme. In Alberti's case, this resulted principally into a focus on the cultural aspects of ethnographical description. Furthermore, Alberti was the first to prove the usefulness of ethnographic knowledge in the management of colonial relationships. The personal aim of his book was to apply for the position of landdrost of Uitenhage, assuming that the Cape Colony could be restored to Dutch rule, which was in 1810 still a possibility. **Key words:** Batavian period, colonial Cape, early anthropology, early representation of Xhosa, Ludwig Alberti.

Inleiding

In 1810 verscheen de eerste etnografische monografie in Nederland, *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika, Natuur- en Geschiedkundig beschreven* (Alberti 1810a) van Lodewyk of Ludwig Alberti (1768-1812).¹ *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* biedt een beschrijving van de westelijke Xhosa's, die op het moment dat Alberti over hen schreef het gebied aan beide zijden van de Visrivier en een stuk van de zuidkust van Zuid-Afrika bewoonden. Bij Alberti's boek verscheen ook een grote platenatlas in oblong-formaat, *Zuid-Afrikaansche Gezichten* met drie grote etnografische afbeeldingen op een totaal van vier (Alberti 1810b). In 1811 werd van beide boeken een Franse editie gepubliceerd. Na Alberti's dood in 1812 werd op instigatie van zijn familie in 1815 de oorspronkelijke Duitse tekst van *De Kaffers* gepubliceerd als *Die Kaffern auf der Südküste von Afrika nach ihren Sitten und Gebräuchen aus eigener Ansicht beschrieben* (Alberti 1815). De moderne Engelse editie is hiervan een vrije vertaling (Alberti 1968). De Nederlandse editie uit 1810 was uit het Duits vertaald door de hoogleraar theologie Konijnenburg (Alberti 1810a: "Voorberigt").

Alberti's boek is in meerdere opzichten een unicum. Het is de oudste etnografische

beschrijving van de “Kaffers”, zoals de Xhosa’s toen algemeen genoemd werden, de eerste Nederlandse etnografische monografie en ook de enige praktische toepassing van de etnografische vragenlijst van Joseph-Marie Degérando, de *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l’observation des peuples sauvages* (1800). Deze vragenlijst bekleedt een belangrijke plaats in de geschiedenis van de Franse antropologie als vroegste poging om een wetenschappelijke grondslag te geven aan etnografische beschrijvingen. Ten slotte is *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* een zeer vroeg voorbeeld van gebruiksetnografie (*applied anthropology*), in de zin van etnografie die binnen een koloniale context bestuurlijke doelen moet dienen.²

Hoewel Alberti’s boek in de Zuid-Afrikaanse historiografie een belangrijke bron is voor de geschiedenis van de Xhosa’s (bijvoorbeeld in *The House of Phalo* van Peires [1981]), is het boek als zodanig nooit onderzocht. In dit artikel wil ik de opbouw van *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* analyseren en nagaan op welke wijze Alberti de vragenlijst en het etnografische paradigma in de *Considérations* van Degérando gevolgd heeft. Ik zal de Nederlandse versie van Alberti’s boek als uitgangspunt voor mijn onderzoek nemen, omdat ze de oudste gepubliceerde versie is en de enige die door Alberti geautoriseerd is (Alberti 1815: 202n). Deze versie verscheen op het moment dat Nederlandse aanspraken op de Kaapkolonie nog geldig waren. Dit is van belang voor een derde aspect dat ik wil onderzoeken: de manier waarop Alberti met behulp van zijn boek zijn ambitie probeerde te verwezenlijken om (opnieuw) benoemd te worden als landdrost van het district Uitenhage.

Biografisch

Ludwig Alberti werd in 1768 geboren in het Duitse graafschap Waldeck. Hij kwam in 1784 als luitenant van een regiment Waldeckse huurlingen naar Nederland en vertrok in 1802 als commandant van een compagnie Waldeckers naar de Kaap. De Kaap was bij de vrede van Amiens in 1802 teruggegeven aan de Bataafse Republiek, waarna generaal Jan Willem Janssens als gouverneur en J.A. de Mist als commissaris-generaal werden afgevaardigd om het gezag van de Engelsen over te nemen. Alberti werd met een kleine troepenmacht in 1803 ver van Kaapstad gestationeerd in Fort Frederick, op de plaats van het huidige Port Elizabeth. In oktober van dat jaar werd Alberti commandant van het fort en in februari 1804 ook landdrost (districtsbestuurder) van het nieuw gestichte district Uitenhage. Hij verbleef hier tot de Kaapkolonie in 1806 opnieuw door de Engelsen bezet werd.

Als landdrost van Uitenhage had Alberti een bijzonder moeilijke taak. Met een veel te klein detachement troepen moest hij de rust bewaren in een gemakkelijk ontvlambaar grensgebied. Sinds de late jaren van het Compagniesbewind was de oostgrens van de Kaapkolonie het terrein van confrontaties tussen Xhosa’s, Khoisan en Europese kolonisten. De zwakste partij in dit conflict waren de Khoisan (“Hotten-

totten" en "Bosjesmannen") die aan het eind van de achttiende eeuw vrijwillig of onder dwang voor een belangrijk deel waren opgenomen binnen de Xhosagemeenschap of als veehoeders werkten voor de Europese boeren. Xhosa's en Europese boeren expandeerden in tegengestelde richting: de boeren in oostelijke richting en de Xhosa's naar het westen. In het Zuurveld, een gebied tussen de Zondagsrivier en de Visrivier, die sinds 1778 gold als grens van de Kaapkolonie, botsten deze bewegingen op elkaar wat aanleiding gaf tot verwoestende grensoorlogen die tot ver in de negentiende eeuw voortduurden en die uiteindelijk geleid hebben tot de onderwerping van de Xhosa's in het midden van de negentiende eeuw (Peires 1981, Giliomee 1989, Mostert 1992).

De Europese boeren in het oostelijke grensgebied zorgden ook in andere opzichten voor problemen. Tussen 1795 en 1801 kwamen ze driemaal in opstand tegen het koloniale bewind. Ondanks het conflict met de Xhosa's over weigronde en vee sloten de trekboeren soms kort durende bondgenootschappen met Xhosa-stammen tegen de koloniale regering. Het Bataafse bewind probeerde na 1803 dit explosieve grensgebied te stabiliseren. De belangrijkste maatregel hiertoe was de stichting van het nieuwe grensdistrict Uitenhage waarvan Alberti de landdrost werd, zonder dat hij echter over voldoende troepen beschikte. Niettemin heeft hij zich succesvol van zijn taak gekweten. De belangrijkste prestatie van het kort durende Bataafse bewind is namelijk dat er tussen 1803 en 1806 vrede was aan de oostgrens. Dit was grotendeels Alberti's prestatie. Door geregelde onderhandelingen met de Xhosa's en een slimme verdeelen-heers politiek kon hij de strijdende partijen uit elkaar houden (Freund 1971: 319, 324). Na zijn vertrek in 1806 vlamden de grensconflicten weer snel op.

Alberti keerde na de overgave van de Kaap naar Nederland terug. Hij vocht vervolgens in Spanje als majoor in een Nederlands detachement. Na de publicatie van de Nederlandse editie van zijn boek vergezelde hij Janssens naar Nederlands-Indië. Janssens was door Napoleon – Nederland was in juli 1810 deel van het keizerrijk geworden – benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. In mei 1811 kwam Janssens met 500 man aan in Batavia. Zijn bewind was maar van korte duur want op 3 augustus 1811 landde een Engelse troepenmacht op Java. Nadat Batavia was gevallen trok Janssens zich terug op het fort in Meester Cornelis. Tijdens de Engelse aanval op het fort (10 augustus) werd Alberti door een kogel getroffen. Een paar maanden later, op 2 juni 1812, stierf Alberti aan "koorts". Hij werd begraven op de begraafplaats van Weltevreden (Alberti 1815: "Vorbericht"; Alberti 1968: ix-xiv).

De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika 1

Alberti's boek dient meerdere doelen. In de eerste plaats is het boek een sollicitatiebrief. Het boek is opgedragen aan Lodewyk Napoleon, de broer van Napoleon en op het moment dat het boek gedrukt werd koning van Holland (1806-1810). Alberti dient

zich in zijn "Voorberigt" bij de koning aan als toekomstig bestuurder van zijn oude district Uitenhage. Nergens was hij in zijn leven gelukkiger, dan als landdrost van dit woelige grensdistrict, zegt hij. In 1810 was zo'n sollicitatie nog mogelijk, want de Kaapkolonie was na 1806 alleen tijdelijk door Engeland bezet. Pas bij het verdrag van Londen in 1814 kwam de Kaapkolonie met andere Nederlandse bezittingen officieel onder Engels gezag. Op grond van wat Alberti in het "Voorberigt" zegt, is het boek bedoeld als een bewijs van zijn competentie als districtsbestuurder. Zijn competentie bestond uit etnografische en bestuurlijke kennis, waarbij zijn kennis als etnograaf zijn vermogen als bestuurder versterkte. Maar het boek is toch vooral een etnografische monografie.

De eerste twintig en de laatste twee hoofdstukken van *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* bevatten een beschrijving van de Kaffers, zoals de Xhosa's destijds genoemd werden (zonder pejoratieve bijbetekenis). Dit gedeelte heeft grotendeels de vorm van wat men nu in de antropologie een "realist tale" noemt, een beschrijving waarin de gezaghebbende auteur schuil gaat achter een lijst met feiten over het dagelijks leven van de inheemse bevolking (vergelijk Van Maanen 1988: 46-54). Alberti benadrukt de nieuwhed van zijn informatie. De enige publicaties die volgens hem over dit onderwerp verschenen waren, zijn het verslag van Jacob van Reenen van een Nederlandse expeditie naar de Oost-Kaap om schipbreukelingen te zoeken van het gestrande Engelse schip *Grosvenor* (vroegste publicatie in 1792 in de Engelse vertaling van Riou; Van Reenen 1792) en een passage uit John Barrows *Travels* uit 1801 (Barrow 1801: 193-221). Veel waarde hadden deze teksten volgens Alberti niet, omdat zijn voorgangers maar korte bezoeken gebracht hadden aan "Kafferland" en er ook niet ver in doorgedrongen waren. Zelf was hij herhaaldelijk naar Kafferland gereisd en had hij ook gemerkt hoezeer zijn aanvankelijke waarnemingen verschilden met wat hij later opmerkte (Alberti 1810a: ii).

Helemaal volledig is Alberti niet in de vermelding van voorgangers, want hij laat na de beschrijving te vermelden die de Nederlandse zendeling Johannes van der Kemp (1747-1811) in 1801 voor het eerst had gepubliceerd in de *Transactions* van de London Missionary Society. In 1804 werd deze beschrijving herdrukt in een bundeling met andere berichten van zendelingen onder de titel "An Account of the religion, customs, population, government, language, history, and natural productions of Caffraria" (Van der Kemp 1804). Alberti had in zijn jaren als landdrost beroepsmatig contact met Van der Kemp gehad (Enklaar 1988: 151, 155-156). Vermoedelijk wist hij niet van het bestaan van dit artikel, want ontleningen aan het verslag van Van der Kemp heb ik niet kunnen vaststellen. Het etnografische deel van Van der Kemps artikel was in elk geval een stuk beknopter dan het boek van Alberti; het bestaat grotendeels uit losse observaties. Van der Kemp publiceerde echter wel linguïstische gegevens ("Specimen of the Caffra Language"; Van der Kemp 1804: 442-458), een onderwerp dat bij Alberti vrijwel ontbreekt.

Alberti publiceerde niet alleen de voor die tijd meest omvattende etnografie van de Xhosa's, maar ging ook systematisch te werk. Hij had volgens eigen zeggen geprobeerd "om dat gene op te tekenen, wat een ieder, eigenaardig, verlangt te weten van eene Natie, welke, tot hiertoe, bijkans nog in staat der natuur schijnt te leven" (Alberti 1810a: iii). In de praktijk volgde hij hierbij de richtlijnen die baron Joseph-Marie de Gérando of (gedurende de periode die hier van belang is) "citoyen" Degérando (1772-1842) had opgesteld voor etnografische beschrijvingen, de *Considérations sur les diverses méthodes a suivre dans l'observation des peuples sauvages* (1800; De Gérando 1978). De meest opvallende link tussen Degérando en Alberti is een citaat uit de *Considérations* in het hoofdstuk in *De Kaffers* waarin de vraag besproken wordt in hoeverre het wenselijk is primitieve volkeren "beschaafd" te maken (Alberti 1810a: 248-9).

Als men Degérando's *Considérations* naast *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* legt, wordt duidelijk dat Alberti ook voor de selectie van zijn materiaal en de indeling van zijn boek steunt op Degérando. Alberti bepaalt zich, evenals Degérando, bijna uitsluitend tot de studie van de cultuur van het vreemde volk. Weliswaar spreekt hij in de titel van zijn boek van een "natuurkundige" beschrijving, naast een "geschiedkundige", maar in de praktijk behelst het eerste niet veel meer dan een korte beschrijving van het woongebied van de Xhosa's (hoofdstuk 2), hun uiterlijk (hoofdstuk 3) en lichaamskracht (hoofdstuk 5). De rest van het boek is grotendeels gewijd aan hun cultuur. Hij volgt hierbij Degérando's onderscheid tussen de beschrijving van de mens als individu en als deel van de gemeenschap. Ook specifieke vraagstukken die volgens Degérando door reizigers onderzocht moesten worden, zijn bij Alberti terug te vinden en bovendien ook nog ongeveer in de volgorde van Degérando. Het onderstaande schema maakt deze overeenkomsten alvast duidelijk.

Parallellen tussen Alberti's *Kaffers* (1810) en Degérando's *Considérations* (1800):

Hoofdstukken uit Alberti's <i>Kaffers</i> (Alberti 1810a)	Degérando's <i>Considérations</i> (aantekeningen in de marge [De Gérando 1978])
Voorbericht	Premier défaut (peu de séjour [...] au milieu d'eux) (133-134)
I Oorsprong der Kaffers	Huitième défaut (origine) (137), Traditions (166)
II Ligging, grootte en gesteldheid van de landstreek der Kaffers in de Nabijheid van de Kaap	Climat (145)
III Ligchamelijke form en uiterlijk voorkomen der Kaffers	Etat des sauvages et d'abord de l'individu. Son existence physique (145)
IV Spijsen der Kaffers	Aliments (145)
V Ligchamelijke sterkte der Kaffers	Forces et actions physiques (146)

VI	Gewone slaap en rust der Kaffers	Repos (146)
VII	Kleeding en sieraden der Kaffers	Vêtements (146-147)
VIII	Ligchamelijke en zedelijke kinderopvoeding	Education physique (148), Education morale des enfants (157)
IX	Ziekten, geneesmiddelen en leeftijd der Kaffers	Effets moraux de maladies (147); Longévité (148)
X	Taal, teeken-, schrijf- en telkunst, tijdrekening en zielsvermogens	Facultés (152-154)
XI	God, godsdienst, bijgeloof, tooverij en zedelijke onreinheid der Kaffers	Dieu; Esprits; Idées sur son existence; Immortalité (151-152)
XII	Huiselijk leven en bezigheden der Kaffers	Société domestique (155)
XIII	Kinderlijke eerbied, betrekkingen van maagschap en aanzien van bejaarde personen, onder de Kaffers	Autorité des pères (155)
XIV	Invloed en zedigheid des vrouwelijken geslachts, onder de Kaffers	Femmes. Leur état (155), Pudeur (156)
XV	Liefde en huwelijk der Kaffers	Amour; Mariage; Son caractère, ses effets; Divorce, polygamie (156-157)
XVI	Maatschappelijk leven der Kaffers	...
XVII	Regeeringsform, achting, schattingen en erfelijkheid, van de opperhoofden der Kaffers	Rapports politiques 1° intérieurs; Magistrats. Leur titre. Leur autorité (158)
XVIII	Rechtspleging der Kaffers	Délits (161)
XIX	Krijg en vrede der Kaffers	Guerre; Causes; Circonstances; Art militaire, Armes; Courage; Effets de la guerre, Paix, Alliance (159-160)
XX	Begravenis en Rouwplegtigheden der Kaffers	Tombeaux (166)
XXI	Betrekkingen tusschen de Kaffers en de Volkplanting	...
XXII	Gedachten over de behandeling der Kaffers, ten opzichte van de rust en welvaart der Volkplanting	...
XXIII	Gedachten over de beschaving der Kaffers over het beschaven van 'sauvages' te bestrijden	Alberti citeert op 248-249 Degérando om diens opinies (132)
XXIV	Karaktertrekken en bijzonderheden van Gaïka	...
XXV	Volksmeening wegens de oorsprong der Kaffers	Huitième défaut (origine) (137), Traditions (166)

Alberti's afhankelijkheid van Degérando is groot. Wanneer hij zegt dat het zijn doel is "om dat gene op te teekenen, wat een ieder, eigenaardig, verlangt te weten van eene Natie, welke, tot hertoe, bijkans nog in staat der natuur schijnt te leven" (Alberti 1810a: iii), dan zijn het voor een belangrijk deel de vraagstukken die Degérando in zijn *Considérations* in dit opzicht relevant geacht had.

Degérando en de Société des Observateurs de l'homme

Degérando had zijn *Considérations* op verzoek van de Société des Observateurs de l'Homme opgesteld als richtlijn om ervoor te zorgen dat wetenschappelijke reizigers etnografische informatie terugbrachten die bruikbaar was voor vergelijkend antropologisch onderzoek. De aanleiding hiertoe vormden de Franse expeditie onder leiding van Nicholas Baudin naar Australië en een voorgenomen expeditie van François le Vaillant naar Afrika. Le Vaillant is echter nooit vertrokken voor een nieuwe expeditie en de man die verantwoordelijk was voor antropologische waarnemingen tijdens de expeditie van Baudin, François Péron, heeft de richtlijnen van Degérando niet opgevolgd (Stocking 1968: 31-34). In de belangrijkste literatuur over Degérando en de Observateurs blijft Alberti echter ongenoemd, hoewel hij de enige is geweest die uitvoering heeft gegeven aan Degérando's ideeën, die binnen de geschiedenis van de Franse antropologie en de ontwikkeling van de culturele antropologie een voorname plaats innemen.³ Besprekingen van de uitvoering van Degérando's ideeën mondden tot nu toe uit in een beschrijving van de mislukte toepassing ervan door Péron. De succesvolle uitvoering door Alberti is steeds over het hoofd gezien.

Degérando en de Société des Observateurs de l'Homme spelen een belangrijke rol in de geschiedenis van de antropologie, omdat zij als een van de eersten geprobeerd hebben de studie van de mens en menselijke cultuur een wetenschappelijke grondslag te geven. De Société was in 1799 gesticht om de wetenschappelijke studie van de Mens in zijn "fysieke, morele en intellectuele bestaan" te stimuleren. De werkzaamheid van het genootschap was echter van korte duur, want door interne problemen werd het genootschap in 1804 al opgeheven. Leden waren onder meer de natuurhistorici Cuvier, Lamarck, Jussieu en Saint-Hilaire, de medici Cabanis en Pinel, en de reizigers Bougainville en Le Vaillant. De jeugdige linguïst Degérando was een van de op dat moment minder bekende leden van het genootschap.

De samenstelling van het genootschap laat al zien dat de benadering tot antropologie encyclopedisch was. Geen discipline had voorrang. Naast de fysieke eigenschappen moesten de culturele kwaliteiten van de mens bestudeerd worden. Met het oog op het eerste stelde Cuvier voor de expedities van Le Vaillant en Baudin richtlijnen op voor het verzamelen van fysieke data over vreemde mensen, de *Note instructive sur les recherches à faire relativement aux différences anatomiques des diverses races d'hommes*. Je kon er bijvoorbeeld uit leren hoe je skeletten en schedels moest prepareren (je moest ze uitkoken). Degérando gaf richtlijnen voor het verzamelen van culturele data. Doel van de Observateurs was (nuttige) zelfkennis onder het motto "Gnoti te auton", ken u zelf, wat ook kennis van de Ander mogelijk zou maken. Uitgangspunt hierbij was een dualistisch mensbeeld. In navolging van de natuurhistoricus Buffon en in oppositie tot heersende materialistische mensbeelden (zoals die van de Idéologues) hielden de Observateurs vast aan het paradigma van de *homo duplex*, de mens als samenstel van morele en fysieke eigenschappen, waarbij het ene niet reduceerbaar

is tot het andere. De Observateurs verdedigden de menselijke waardigheid tegen aanvallen van de materialisten. In de visie van de Observateurs bestonden de morele vermogens van de mens los van het lichaam. Onder het primaat van de rede was de mens perfectioneerbaar en niet gedetermineerd door lichamelijke eigenschappen. Wetenschappelijk racisme, zoals dat in de negentiende eeuw gangbaar werd, was binnen dit paradigma uitgesloten. Menselijke verschillen hadden volgens de Observateurs geen lichamelijke oorzaak, maar een klimatologische, culturele, sociale of politieke oorsprong. Weliswaar maakten ze een ethnocentrisch onderscheid tussen "beschaafd" en "wild" (de Europeanen waren over het algemeen beschaafd; sommige mede-Europeanen konden echter ook wild zijn), maar de verschillen tussen deze categorieën waren graduëel. Alle mensen vormden één grote familie, deelden één "Esprit". Ze onderscheidden zich van elkaar alleen in gradaties ("intervallen") van beschaving. De hele mensheid maakte in beginsel dezelfde ontwikkeling door, waarbij sommige groeperingen alleen verder gevorderd waren op de lange weg van beschaving dan anderen. Dit maakte de studie van wilden historisch relevant. De wilden waren de contemporaine voorouders van de verder ontwikkelde Europeanen. Men kon aan de wilden aflezen hoe de eigen voorouders geleefd hadden.⁴ Dat de wilden achter geraakt waren bij de rest van de mensheid was volgens de Observateurs een gevolg van hun geografische isolement. Behalve de studie van wilde mensen was het ook de taak van de Observateurs om wilden uit hun isolement te bevrijden. De antropologie van de Observateurs was een filantropische wetenschap met een expliciete "mission civilisatrice" (Chappey 2002).

De hoofdtrekken van de filosofie van de Observateurs waren ook aanwezig in de *Considérations* van Degérando. Het primaire doel van zijn geschrift was echter om antropologisch onderzoek te normeren, ervoor te zorgen dat de wetenschappelijke reiziger – de *voyageur-philosophe* – de nodige moeite deed en informatie verzamelde die bruikbaar was voor vergelijkend antropologisch onderzoek. Degérando wilde de habitus van de observator construeren (Chappey 2002: 268). Zijn observator moest met aandacht de vreemde samenleving bestuderen, de taal leren van zijn studieobjecten en zoveel mogelijk integreren in de vreemde samenleving. Hij moest door langer verblijf een *concitoyen*, medeburger, worden (De Gérando 1978: 131-132, 135, 138), waarmee Degérando dicht in de buurt komt van moderne voorstellingen over etnografisch veldwerk. De studie van de mens viel volgens Degérando in drie hoofddelen uiteen die afzonderlijk behandeld worden in de *Considérations*: bestudering van de fysieke natuur en omstandigheden van de geobserveerde groep (hierover is Degérando maar kort), de studie van de mens als "intellectueel en moreel wezen" in zijn verschillende levensfasen (De Gérando 1978: 138, 140) en (via een beschrijving van familieverhoudingen) als lid van de gemeenschap waarvan hij een deel vormde (De Gérando 1978: 134). Deze hoofdcategoryën worden in de *Considérations* verder uitgewerkt tot meer specifieke vragen en subvragen. Als deel van de psychologische

eigenschappen van het individu moest bijvoorbeeld de rust/slaap (“Repos”) onderzocht worden. Dit gaf aanleiding tot de volgende meer specifieke vragen:

On nous dira combien d’heures il accorde au repos; si son sommeil est profond; s’il est tranquille, ou s’il paraît occupé par des songes; quel peut être le caractère de ces songes; s’il a une heure fixe pour le sommeil; s’il supporte la veille sans déplaisir et sans incommodité; quelle est son attitude dans le sommeil ou le repos (De Gérando 1978: 146).

[Men moet ons vertellen hoeveel uur hij [de wilde] slaapt; of zijn slaap diep is; of hij rustig is of verontrust wordt door dromen; welk karakter zijn dromen kunnen hebben; of hij een vast uur heeft om te gaan slapen; of hij het niet lastig of ongemakkelijk vindt om wakker te zijn; in welke houding hij slaapt of rust.]

Alberti levert in het zesde hoofdstuk van zijn boek, “Gewone slaap en rust der Kaffers” enkele directe antwoorden op deze vragen (Alberti 1810a: 48-51). We leren dat de Kaffers niet graag slapen en dat als ze slapen, hun slaap rustig en licht is; je kunt ze daardoor gemakkelijk uit hun slaap wekken. ‘s Ochtends zijn ze goed uitgerust. “Voor het overige zijn deze Menschen zeer gaarne bezig, en genieten bijkans geene andere rust, dan ter bevrediging hunner eigenlijke behoeften noodig is” (Alberti 1810a: 50). Een dergelijke beschrijving van het slaappatroon moest volgens de richtlijnen van Degérando inzicht geven in de mentale eigenschappen van het vreemde individu.

De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika 2

In grote lijnen volgt Alberti de hoofdcategorieën waarin Degérando zijn kwesties verdeeld heeft. De fysieke leefomstandigheden en lichamelijke eigenschappen worden kort in het begin aan de orde gesteld (hoofdstukken 2-5), waarna de rest van Alberti’s boek de cultuur van de Kaffers beschrijft, hun morele en intellectuele bestaanswijze, in de woorden van Degérando en de Observateurs. Ook binnen dit gedeelte volgt Alberti het patroon van Degérando door eerst de mens als individu te beschouwen – slaappatroon, kleding, opvoeding; hoofdstukken 6-10 – om via de familieverhoudingen te komen tot een beschrijving van de eigenschappen van de samenleving (hoofdstukken 11-20).

Alberti is zich ook bewust van de kwaliteitseisen die Degérando aan een beschrijving stelt. Hij weet dat veel gelegen is aan de frequentie en duur van de contacten, wanneer hij Barrow verwijt dat deze te kort in Kafferland is geweest. Alberti merkt ook op dat er een groot verschil was tussen de indrukken die hij zelf had na zijn eerste bezoek aan de Xhosa’s en zijn opvattingen later, na herhaalde bezoeken (Alberti 1810a: ii). Dat is weliswaar nog ver verwijderd van de eis die Degérando aan de

observator stelde dat hij een “concityoyen” moest worden van de mensen die hij observeerde, maar het laat wel zien dat Alberti zich bewust was van deze problematiek. Tegelijk geeft hij daarmee te kennen dat hij een leerproces heeft doorgemaakt van buitenstaander tot relatief ingewijde in de vreemde cultuur, een topos dat ook in twintigste-eeuwse etnografie teruggevonden wordt (vergelijk Clifford 1988: 40). In het “Voorberigt” noemt Alberti bovendien de beperkingen waaronder hij zijn informatie had verzameld. Hij sprak de taal van de Xhosa’s niet (Degérando hechtte grote waarde aan taalbeheersing), waardoor hij aangewezen was op tolken (Alberti 1810a: 86, 256). Mede als gevolg hiervan heeft hij weinig kunnen vaststellen over de verstandelijke vermogens van de Xhosa’s en de oorsprong van hun “bijgelovige handelingen” (Alberti 1810a: iii, iv). Dat laatste was ook onmogelijk omdat ze hier zelf niets over wisten en omdat er onder hen geen priesters waren, de groepering die gewoonlijk over dit soort zaken informatie kon verstrekken (Alberti 1810a: iv; 94). Een dergelijke toegeving van de eigen beperkingen heeft bovendien een retorische functie omdat ze de geloofwaardigheid verhoogt van andere mededelingen die dan kennelijk wel de toets van zelfkritiek doorstaan hebben (vergelijk Shapin 1984: 494-495).

Alberti had gebruik gemaakt van inheemse informanten. Een belangrijke bron van Alberti was “Gaika” of Ngqika (1775-1829) aan wie hij een kort hoofdstuk weidt, “Karaktertrekken en bijzonderheden van Gaika” (Alberti 1810a: 253-257), dat een karakterbeschrijving van Ngqika wil bieden door het schetsen van situaties en het citeren van uitspraken waaruit Ngqika’s prudentie blijkt. Ngqika was op het moment dat Alberti met hem te maken had de meest invloedrijke leider van de westelijke Xhosa’s. Ngqika was ook een belangrijke bron van informatie geweest voor John Barrow.

In brede trekken volgt Alberti het wetenschappelijke paradigma van Degérando en de Observateurs. Alberti heeft hoofdzakelijk belangstelling voor de cultuur van de vreemde “Natie” (Alberti 1810a: ii, iii) die hij ziet als een product van historische omstandigheden, die echter, zoals we zagen, niet altijd voor hem achterhaalbaar waren. De Xhosa’s verschilden volgens hem niet wezenlijk van Europeanen: ze waren geen ander, laat staan een minderwaardig “ras”, alleen een “wilde, of liever half wilde natie” (Alberti 1810a: 246). Ze bevonden zich in een andere beschavings-interval, maar vormden deel van dezelfde mensheid als de Europeanen.

Tegenover de *mission civilisatrice* van de Observateurs stond Alberti echter sceptisch. In een van de slothoofdstukken van zijn boek stelt hij de kwestie aan de orde of het wenselijk is om hen beschaafd te maken, zoals Degérando en de Observateurs graag wilden. Alberti wijdt hieraan het 23e hoofdstuk: “Gedachten over de beschaving der Kaffers” (Alberti 1810a: 246-252), waarbij het woord “beschaving” hier een werkwoordelijke betekenis heeft: het beschaafd maken. Alberti herformuleert dit vraagstuk als volgt: “Of het waare geluk eener wilde, of liever half wilde Natie door hare beschaving inderdaad bevorderd worde of niet?” (Alberti 1810a: 246). De vraag die hieraan vastzit, is of beschaafde dan wel onbeschaafde volken gelukkiger te noemen

zijn. Op het eerste gezicht is de “beschaafde Mensch” er beter aan toe, maar de wilde is gelukkiger omdat hij minder behoeften heeft, die daardoor ook gemakkelijker te vervullen zijn. Beschaving creëert nieuwe behoeften en verstoort het geluk. In aansluiting hierop citeert Alberti (in vertaling) de aansporing van Degérando om wel de voordelen van de beschaving over te dragen, maar niet de nadelen:

[Geef hun] onze kunsten, maar niet ons bederf; het wetboek onzer zeden, maar niet de voorbeelden onzer ondeugd; onze wetenschappen, maar niet onze leerstellingen, waarover met heviglijk twist; de voordeelen der beschavinge, maar geenszins hare misbruiken: verberg hun zorgvuldig, hoe zeer de menschen ons, zelfs in de meest verlichte landen, elkanderen door geschillen verscheuren, en zich zelven door hunne hartstogten vernielen (Alberti 1810a: 248; De Gérando 1978: 132).

Hierbij geeft Alberti het volgende commentaar:

Bij eene getrouwe opvolging van dit voorschrift zouden de weldaden der beschavinge aan mindere twijfelingen zijn bloot gesteld: en echter staan de uitersten, door den Heer Degerando [*sic*] tegen elkanderen overgesteld, in zulk een naauw verband, dat de mededeeling der voordeelen niet ligtelijk zal kunnen plaats grijpen, zonder dat ook het nadeelige zich te gelijk daarmede vermenge (Alberti 1810a: 249).

Met andere woorden: de voor- en nadelen van beschaving zijn volgens Alberti moeilijk van elkaar te scheiden. Het zou daarom wreed zijn de gelukkige en gezonde toestand van de Xhosa's te veranderen als daarmee de nadelen van de beschaving werden doorgegeven.

Aan het slot van dit hoofdstuk maakt Alberti deze vraag nog gecompliceerder door overwegingen van koloniaal bestuur erbij te betrekken. Gesteld dat het beschaven van de Xhosa's voor hen voordelig zou zijn, dan mag het alleen gebeuren wanneer het niet nadelig is voor de kolonie. In elk geval moeten zendelingen hierbij niet betrokken worden, want “[z]oodanige Persoonen zijn meestal diep onkundig, uit de laagste Volks-klasse afkomstig en doorgaans godsdienstige dweepers” (Alberti 1810a: 250). Alberti had overigens een persoonlijke weerzin tegen zendelingen.⁵

Met deze laatste overwegingen verlaat Alberti de thematiek van Degérando. Koloniaal bestuur speelt bij Degérando nergens een rol omdat hij vooral denkt aan de beschrijving van wilde volken buiten een koloniale context. Alberti besteedt daarentegen relatief veel ruimte (hoofdstukken 21 en 22; in totaal 37 bladzijden) aan de problematische verhoudingen tussen de Xhosa's en de Kaapkolonie: “Betrekkingen tusschen de Kaffers en de Volkplanting” (Alberti 1810a: 207-233) en “Gedachten over de behandeling der Kaffers ten opzichte van de rust en welvaart der Volkplanting” (Alberti 1810a: 234-245). Het eerstgenoemde hoofdstuk bevat een historisch overzicht van het grensconflict tot aan het vertrek van de Bataafse regeerders in 1806. Het daarop

volgende hoofdstuk geeft een schets voor een beleid voor het grensgebied. Alberti is in deze hoofdstukken niet langer de neutrale etnograaf, maar neemt de persona aan van een ervaren koloniale bestuurder met etnografische en politieke kennis van zaken.

Volgens Alberti's historische overzicht (Alberti 1810a: 207-233) is het grensconflict niet te wijten aan de Xhosa's. Hij volgt de premisse dat de Xhosa's als wild volk zich goed gedragen bij een goede behandeling. Helaas hebben de "christelijke Naburen" in de kolonie de Xhosa's niet zo goed behandeld, wat een corrumperend effect op hen heeft gehad. Deze opinie had hij in 1805 al uitgesproken in een brief aan gouverneur Janssens.⁶ In zijn boek schreef Alberti dat de problemen echter werden vergroot door onderlinge verdeeldheid tussen de Xhosa's, een anarchistische houding van de "Jakobijnsche" kolonisten tegenover de regering, een verbintenis tussen de Xhosa's en de door de kolonisten mishandelde Khoisan, en een onevenwichtige politiek van het tijdelijke Engelse bewind (1795-1803). Alleen met Engels geweld (voor 1803) en veel Bataafse diplomatie (1803-1806) kon de rust provisorisch hersteld worden. Voor een blijvende regeling zou het echter nodig zijn de Xhosa's die zich binnen de grenzen van de kolonie hadden gevestigd te verjagen. Door de oorlogsdreiging was het Bataafse bewind hiertoe helaas niet in staat.

In het volgende hoofdstuk, "Gedachten over de behandeling der Kaffers ten opzichte van de rust en welvaart der Volkplanting" (Alberti 1810a: 234-245), geeft Alberti een blauwdruk voor een blijvende oplossing van de problemen in het grensgebied. Zijn voorstellen bevatten twee kernpunten: de verdrijving van de Xhosa's uit de kolonie en volmachten voor de landdrost van het grensdistrict Uitenhage, de positie die Alberti bekleed had en die hij weer ambieerde. De landdrost moest na verjaging van de Xhosa's de strijdende partijen uit elkaar houden en goede betrekkingen onderhouden met de Xhosa's. "Deze landdrost behoort een werkzaam man te zijn, ijverig voor den dienst der Volkplanting, allezins verlicht van denkwijze omtrent onbeschaafde Natiën en billijk in derzelver behandeling" (Alberti 1810a: 242). Aan deze "verlichte denkwijze omtrent onbeschaafde Natiën" geeft hij even verderop een invulling. Verlicht betekende dat de landdrost van Uitenhage moest beschikken over etnografische kennis, hij moest weten hoe de Xhosa's denken en daardoor in staat zijn op de juiste knoppen te drukken om een gewenst effect te bereiken. Tekenend is het voorbeeld dat zijn gedachte moet illustreren. Hij wilde hiermee laten zien hoe etnografische kennis helpt bij machtsuitoefening:

Eindelijk, gelijk menschenkennis in het algemeen de zekerste regelmaat verschaft omtrent alle handelingen van mensch tot mensch, ook alzoo behoort men den geest ener wilde of half wilde Natie nauwkeuriglijk te kennen, om op derzelve met voordeel te werken en het bepaalde oogmerk te bereiken. Het is ten dezen opzichte, dat de hier voorgaande beschouwingen genoegzame gevolgtrekkingen opleveren, om tot grondslag van volgende handelingen te dienen. Dus, bij voor-

beeld, hebben de Kaffers een zeer hoog denkbeeld van den wil der Oppermagt, welke zij gewoon zijn te eerbiedigen. Zeer verschillende is daarom de indruk, dien het verbod van den Gouverneur der Volkplanting op hen maakt, van dien der planters, wanneer deze het een of ander ernstig van hun verlangen, en daartoe zelfs een bevelenden toon bezigen (Alberti 1810a: 244).

Met andere woorden: zoals “mensenkennis”⁷ onontbeerlijk is in de burgerlijke omgang, zo moet je ook de “geest ener wilde of half wilde Natie” kennen om tegenover zo’n natie een effectief beleid te kunnen voeren. Als je bijvoorbeeld weet aan wie de Xhosa’s gezag toekennen, weet je als koloniale bestuurder hoe je het beste over hen gezag kunt uitoefenen. Etnografische kennis is dus onmisbaar voor een effectieve bestuurder en deze kennis is vervat in Alberti’s boek. Opvallend is ook aan de uitspraak dat Alberti geen principieel onderscheid maakt tussen etnografische kennis en burgerlijke *savoir vivre*. Beiden zijn middelen tot zelfhandhaving; de Europese werkelijkheid is dus niet wezenlijk anders dan die van de “wilde Natien”.

Besluit

Op een handige manier heeft Alberti de draden in de slothoofdstukken aan elkaar geknoopt en zijn geschiktheid voor het ambt van landdrost van Uitenhage bewezen. De eerste twintig hoofdstukken getuigen vooral van zijn etnografische kennis, waarna hij in het 22e hoofdstuk zegt dat deze kennis onmisbaar is voor iemand die het ambt van landdrost van Uitenhage moet uitoefenen. Hij presenteert zichzelf aan het slot ook als pragmatisch bestuurder voor wie de belangen van de kolonie prioriteit hebben. Hoe zuiver van karakter de Xhosa’s als “wilde of half wilde Natie” ook mogen zijn, door contact met de schijnheilige kolonisten zijn ze nu helaas bedorven en is het beter ze over de grenzen van de kolonie te jagen. Tijdens hun jachttochten trokken ze volgens Alberti zelfs diep de kolonie in, wat onrust onder de daar wonende kolonisten veroorzaakte. De paradoxale positie van de koloniale ambtenaar als etnograaf komt in deze vroege etnografische beschrijving al naar voren. Hoewel Alberti sympathiek staat tegenover de Xhosa’s en hun leider Ngqika, overwint in laatste instantie toch de *raison d’état*.

Alberti heeft met zijn boek geen geringe intellectuele prestatie geleverd. Hij is ergens tussen 1800, toen Degérando’s *Considérations* in Parijs verscheen, en voor 1810, het jaar waarin *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika* gepubliceerd werd, in het bezit gekomen van de nieuwste en op dat moment beste etnografische vragenlijst die hem tot leidraad diende voor de selectie van zijn materiaal en de opbouw van zijn boek. Alberti is de enige geweest die deze vragenlijst met succes heeft toegepast. Door zijn praktijkervaring is hij echter zelf op het idee gekomen dat etnografische kennis relevant kan zijn voor koloniaal bestuur. In één keer is daardoor niet alleen de eerste,

wetenschappelijk gefundeerde etnografie ontstaan die in Nederland verscheen, maar ook een aanzet gegeven voor gebruiksetnografie. Meer dan een aanzet was het niet, want de bestuurlijke toepassing van etnografische kennis blijft beperkt tot één voorbeeld, dat vooral Alberti's competentie als "verlicht" koloniaal bestuurder moest illustreeren. Alberti heeft ermee willen laten zien hoe geschikt hij was om opnieuw benoemd te worden als landdrost van Uitenhage, zodat hij kon terugkeren naar de streek waar hij de gelukkigste periode in zijn leven had doorgebracht: "Naar Afrika's Zuidpunt, ter voortzettinge van mijnen dienst en van mijn onderzoek, te mogen wederkeeren zoude gewisselijk de vervulling van eenen mijner vurigste wenschen uitmaken" (Alberti 1810a: viii).

Noten

1. Zie voor een overzicht van de vroege Nederlandse etnografie: Ellen 1976, Vermeulen en Kommers 2002.
2. De Engelse benaming hiervoor is "applied anthropology". Gulliver (1985: 37) omschrijft dit genre als volgt: "In my view (...) 'applied anthropology' involves both a particular orientation of research and a mode of presentation and use of its results. Research and its findings are specifically directed to the concerns of governments and their officers and are intended to be applied to policy making and administration." Kommers (1996: 97) spreekt bij gebruiksetnografie van de "pretentie" van een evidente betekenis voor koloniaal bestuur. Alberti komt inderdaad niet veel verder dan pretentie.
3. Vgl. Stocking 1968: 13-41, Moore 1969, Moravia 1970, Copans en Jamin 1978, Chappey 2002. Chappey's omvangrijke en gedegen studie is de meest volledige over Degérando en de Observateurs, maar ook hier ontbreekt elke verwijzing naar Alberti. Voor de beschrijving van de ideeën van de Observateurs steun ik vooral op Chappey.
4. In latere antropologie is dit een hardnekkig topos. Zie hierover Fabian, *Time and the Other* (Fabian 1983).
5. Deze weerzin tegen zendelingen had een persoonlijke oorzaak. Alberti en het Bataafse bestuur ergerden zich al in 1804 aan de zendelingen in de Kaapkolonie, met name aan Van der Kemp, omdat deze de Khoikhoi afraadde om soldaat te worden (het Bataafse bewind vormde een regiment met inheemse troepen) en onwillig was Khoikhoi die zich onder zijn hoede bevonden af te staan als arbeidskrachten voor Fort Frederick, waarvan Alberti bevelhebber was (vgl. Freund 1971: 381, 384; Enklaar 1988: 151, 155-156, 161). Alberti had in 1804 ook al afgeraden dat Van der Kemp zending kon bedrijven onder de Xhosa's (Freund 1971: 391).
6. "Niemand kan meer van de onbevoegdheid der Europeaanen, vreedzaame volken van andere werelddelen, uit het bezit hunner oorspronkelijke woonoorden te stooten om daar door eenig politiek of financieel voordeel te behaalen overtuigd zyn dan ik, deeze overtuiging kan niet dan het uiterste afschuwven van al het noodeloose moorden of ook maar het mishandelen van individus tot de natien, welke deezen uithoek bewoonen, ten gevolge hebben" (brief van Alberti aan Janssens, 12 juni 1805, Cape Archives, BR 377, fol. 67).
7. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-Rom* definieert "mensenkennis" als volgt: "Duidelijk inzicht in het karakter der menschen in 't algemeen, of in dat van de menschen binnen een bepaalden kring".

Bibliografie

- Alberti, Lodewyk. 1810a. *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika, Natuur- en Geschiedkundig beschreven*. Amsterdam: Maaskamp.
- _____. 1810b. *Zuid-Afrikaansche Gezichten*. Amsterdam: Maaskamp.
- _____. 1968. *Ludwig Alberti's Account of the Tribal Life & Customs of the Xhosa in 1807*. Trans. William Fehr. Cape Town: Balkema.

- Alberti, Ludwig 1815. *Die Kaffern auf der Südküste von Afrika nach ihren Sitten und Gebräuchen aus eigener Ansicht beschrieben*. Gotha: Becker.
- Barrow, J. 1801. *An Account of Travels into The interior of Southern Africa, in the years 1797 and 1798*. London: Cadell & Davies.
- Chappey, J.-L. *La Société des Observateurs de l'homme (1799-1804). Des anthropologues au temps de Bonaparte*. Paris: Société des études robespierristes.
- Clifford, J. 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Copans, J. & J. Jamin 1978. *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme en l'an VIII*. Paris: Le Sycomore.
- De Gérando, J.-M. 1978 [1800]. *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages*. In J. Copans & J. Jamin. *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme en l'an VIII*. Paris: Le Sycomore, 126-169.
- Ellen, F.L. 1976. The Development of Anthropology and Colonial Policy in the Netherlands: 1800-1960. *Journal of the History of Behavioral Sciences* 12(4): 303-324.
- Enklaar, I.H. *Life and Work of dr. J.Th. van der Kemp, 1747-1811: Missionary Pioneer and Protagonist of Racial Equality in South Africa*. Cape Town: Balkema.
- Fabian, J. 1983. *Time and the Other. How Anthropology makes its object*. New York: Columbia University Press.
- Freund, W.M. 1971. *Society and Government in Dutch South Africa: the Cape and the Batavians 1803-6*. New Haven: Yale University. Unpublished dissertation.
- Giliomee, H. 1989. The Eastern Frontier, 1770-1812. In R. Elphick & H. Giliomee (eds.). *The Shaping of South African Society, 1652-1840*. Cape Town: Maskew Miller Longman, 421-471.
- Gulliver, P.H. 1985. An Applied Anthropologist in East Africa during the Colonial Era. In R. Grillo & A. Rew (eds.). *Social Anthropology and Development Policy*. London, New York: Tavistock, 37-57.
- Huigen, S. 1996. *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kommers, J. 1996. Snouck Hurgronje als koloniaal etnograaf: *De Atjehers (1893-1894)*. *Sharqiyiyât* 8(2): 87-115.
- Moore, F.C.T. 1969. Translator's note. In Joseph-Marie Degérando, *The Observations of Savage Peoples*. London: Routledge & Kegan Paul, 1-58.
- Moravia, S. 1970. *La scienza dell' uomo nel Settecento*. Bari: Laterza.
- Mostert, N. 1992. *Frontiers. The Epic of South Africa's Creation and the Tragedy of the Xhosa people*. London: Jonathan Cape.
- Peires, J.B. 1981. *The House of Phalo: A History of the Xhosa people in the days of their independence*. Johannesburg: Ravan.
- Shapin, S. 1984. Pump and Circumstance: Robert Boyle's Literary Technology. *Social Studies in Science* 14: 481-520.
- Stocking, G.W. *Race, Culture and Evolution. Essays in the History of Anthropology*. New York/London: The Free Press/Collier-Macmillan.
- Van der Kemp, J.T. 1804. An Account of the religion, customs, population, government, language, history, and natural productions of Caffraria. *Transactions of the London Missionary Society. Vol. 1. From its Institutions in the year 1795 to the end of the year 1802*. London: Williams, 432-468.
- Van Maanen, J. 1988. *Tales of the Field. On Writing Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Van Reenen, J. *A Journal of a Journey from the Cape of Good Hope, undertaken in 1790 and 1791, by Jacob van Reenen, and Others of his Countrymen, in Search of the Wreck of the Honourable the East India Company's ship, the Grosvenor; to Discover if there remained alive any of the Unfortunate Sufferers: With additional notes, and a map by Edw. Riou*. London: Nicol.
- Vermeulen, H. & J. Kommers 2002. Introduction. Histories of Anthropology in The Netherlands. In H. Vermeulen & J. Kommers (eds.). *Tales from Academia. History of Anthropology in the Netherlands. Part I*. Saarbrücken: Verlag für Entwicklungspolitik, 1-63.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-Rom*. 2000. [Sine loco]: AND Publishers.